

Marek Jodkowski

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie / Instytut Północny im. W. Kętrzyńskiego
marek.jodkowski@uwm.edu.pl • <https://orcid.org/0000-0001-9793-9935>

Geneza oraz funkcjonowanie lazaretu wenerycznego w Lidzbarku Warmińskim na przełomie XVIII i XIX wieku

Genesis and functioning of the venereal lazaret in Lidzbark Warmiński at the turn of the 18th and 19th centuries

Genese und Funktionsweise des Lazaretts für Geschlechtskrankheiten in Lidzbark Warmiński (Heilsberg) an der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert

Słowa kluczowe: choroby weneryczne, kiła, Lidzbark Warmiński, Warmia w XVIII i XIX wieku, szpital weneryczny

Keywords: syphilis, Lidzbark Warmiński, venereal diseases, venereal hospital, Warmia in the 18th and 19th centuries

Schlüsselworte: Geschlechtskrankheiten, Syphilis, Lidzbark Warmiński, Ermland im 18. und 19. Jahrhundert, Lazarett für Geschlechtskrankheiten

STRESZCZENIE

W połowie lat 80. XVIII wieku na obszarach historycznej Warmii wykryto wśród rekrutów przypadki choroby wenerycznej. Okazało się potem, że chorobą było dotkniętych wiele rodzin, zamieszkujących miejscowości rozsiane na Warmii. Uważano, że zaczęła się ona szerzyć na obszarach graniczących z Polską podczas wojny siedmioletniej. W 1786 r. zaproponowano utworzenie głównego ośrodka na Warmii, w którym leczono by choroby weneryczne. Uważano początkowo, że ma on znajdować się w Reszlu. Potem zdecydowano o jego erygowaniu w Lidzbarku Warmińskim. Ośrodek zainaugurował swoją działalność w 1787 r. Mogło leczyć się w nim równocześnie 40 chorych. Na jego funkcjonowanie zbierano podatki od wiejskich gospodarzy. Kres jego działalności położyła prawdopodobnie kampania napoleońska z 1807 r., podczas której doszło do bitwy francusko-rosyjskiej w okolicach Lidzbarka Warmińskiego.

ABSTRACT

In the mid-1880s, cases of venereal disease were detected among recruits in the Warmia region. It later turned out that many families, living in different localities in Warmia, were affected by the disease. It was believed that it had begun to spread in areas bordering Poland during the Seven Years' War. In 1786, it was proposed that a major centre be established in Warmia to treat venereal disease. It was initially thought that it was to be located in Reszel. It was later decided to erect it in Lidzbark Warmiński. The centre was inaugurated in 1787 and was able to treat 40 patients at a time. Taxes from village farmers were collected for its functioning. Its activities were probably brought to an end by the Napoleonic campaign of 1807, during which a French-Russian battle took place near Lidzbark Warmiński.

ZUSAMMENFASSUNG

Mitte der 1880er Jahre wurden in den Gebieten des historischen Ermlands unter den Rekruten Fälle von Geschlechtskrankheiten festgestellt. Später stellte sich heraus, dass viele Familien betroffen waren, die in den Ortschaften im ganzen Ermland verstreut leben. Man ging davon aus, dass sich die Krankheit während des Siebenjährigen Krieges in den an Polen angrenzenden Gebieten ausbreitete. 1786 wurde vorgeschlagen, im Ermland eine Haupteinrichtung für die Behandlung von Geschlechtskrankheiten zu eröffnen. Zunächst war man der Meinung, dass sie in Reszel (Rößel) eingerichtet werden soll. Später wurde beschlossen, es in Lidzbark Warmiński zu errichten. Das Zentrum wurde 1787 eingeweiht und konnte bis zu 40 Patienten gleichzeitig behandeln. Für seinen Betrieb wurden Steuern von den Landwirten erhoben. Geschlossen wurde es wahrscheinlich während des napoleonischen Feldzugs von 1807, bei dem es bei Lidzbark Warmiński zu einer Schlacht zwischen den französischen und den russischen Truppen kam.

WSTĘP

Historiografia Warmii i Mazur odnosząca się do epoki nowożytnej oraz XIX wieku doczekała się licznych opracowań prezentujących choroby, które występowały na tym obszarze. Refleksji naukowej poddano przede wszystkim epidemie, charakteryzujące się wysokim stopniem zaraźliwości, czy też śmiertelności, takie jak dżuma oraz cholera¹. W odróżnieniu od nich, niewielkim zainteresowaniem historyków cieszyły się choroby weneryczne. Dokumentacja zdeponowana w Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz w Berlinie umożliwia podjęcie badań w tym zakresie. W jednym z tamtejszych poszytów², dotyczącym działań na rzecz wyeliminowania chorób przenoszonych drogą płciową na Warmii, zawarto informacje o erygowaniu lazaretu wenerycznego w Lidzbarku Warmińskim na przełomie XVIII i XIX wieku.

¹ Zob. zwłaszcza: K.H. Hagen, *Die Pest in Preussen in den Jahren 1709 bis 1711*, w: *Beiträge zur Kunde Preussens*, Bd. IV, Königsberg 1821, s. 27–49; W. Sahm, *Geschichte der Pest in Ostpreussen*, Leipzig 1905; *Dżuma, ospa, cholera. W trzechsetną rocznicę wielkiej epidemii w Gdańsku i na ziemiach Rzeczypospolitej w latach 1708–1711*, red. E. Kizik, Gdańsk 2012; Z. Olkowski, *Epidemia cholery azjatyckiej w Prusach Wschodnich w latach 1831–1832*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1968, nr 4, s. 531–572.

² Poszyt, który zacytuowano „Vorkehrungen zur Ausrottung der venerischen Krankheit im Ermland sowie Etablierung eines Hauptlazarettes im Zuchthaus in Rößel und nachher in einem vom Bürger Belau gekauften Hauses auf dem Schlossgrund in Heilsberg. Etats der Lazarettkasse von Heilsberg für Trinitatis 1806–1809”, figuruje pod sygnaturą: Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz (dalej: GStA PK), II. HA, Abt. 7, II Nr. 1802.

Bezspornie należy stwierdzić, że dzieje tego biskupiego miasta, leżącego na obszarze historycznej Warmii, którą wcielono wskutek pierwszego rozbioru Polski do państwa pruskiego, stanowiły przedmiot zainteresowań nie tylko polskich badaczy przeszłości, ale również przedwojennych, niemieckich regionalistów. Niestety, zarówno w dziewiętnastowiecznej monografii miasta, która wyszła spod pióra A. Petera³, czy też współczesnej, zredagowanej przez Krzysztofa Mikulskiego i Eugeniusza Borodija pt. *Historia Lidzbarka Warmińskiego*, pominięto zagadnienie dotyczące lazaretu wenerycznego. Wydaje się zatem uzasadnione poddanie analizie wskazanych powyżej archiwaliów w celu odtworzenia faktów dotyczących genezy i jego funkcjonowania w Lidzbarku Warmińskim, który miał służyć osobom dotkniętym chorobami przenoszonymi drogą płciową.

Zapiski archiwalne odnoszące się do stwierdzonych przypadków choroby wenerycznej na obszarze historycznej Warmii pod koniec XVIII wieku nie precyzowały jednak jej rodzaju. Nie podawano nawet potocznej jej nazwy, czy też objawów, dzięki którym można byłoby ją sklasyfikować. Wyniki badań przeprowadzonych przez Dariusza Łukasiewicza pozwalają domniemywać, że chodziło o syfilis, który był w tamtych czasach zgorą, zwłaszcza dla pruskiej armii⁴. Z drugiej strony warto pamiętać, że do drugiej połowy XIX wieku nie potrafiono rozróżnić kiły od rzeżączki i wrzodu miękkiego, określając je zbiorczym mianem choroby wenerycznej. Jeśli chodzi o terapię leczniczą chorób przenoszonych drogą płciową, przełomem okazało się dopiero wynalezienie penicyliny i jej powszechne zastosowanie w latach 40. XX wieku – antybiotyk ten skutecznie zwalczał syfilis⁵. Należy także zaznaczyć, że we wspomnianej powyżej dokumentacji archiwalnej urzędy domenalne były utożsamiane z administracją funkcjonującą w warmińskich miastach, co zostanie podtrzymane w narracji niniejszego artykułu.

DZIAŁANIA WŁADZ PAŃSTWOWYCH WOBEC ROZPRZESTRZENIANIA SIĘ CHOROBY WENERYCZNEJ NA WARMII POD KONIEC XVIII WIEKU

Jeden z dowódców wojskowych, generał von Lengefeld⁶, w liście z 6 kwietnia 1785 r. informował króla Fryderyka II Wielkiego, że w czasie swojego pobytu na Warmii, czyli na obszarze przydzielonym jego kantonalnemu pułkowi, miał okazję zetknąć się z przypadkami choroby wenerycznej. Stwierdzono ją wówczas wśród samych kantonistów⁷. Królowi zależało na utrzymaniu wojska w należytej formie, co przekładało

³ A. Peter, *Heilsberg aus Geschichte und Sage seit seiner Gründung bis in die neueste Zeit*, Heilsberg 1888.

⁴ D. Łukasiewicz, *Choroba i zdrowie w Królestwie Prus w XIX wieku (1806–1871)*, „Colloquium Wydziału Nauk Humanistycznych i Społecznych” 2013, nr 2, s. 12.

⁵ S.K. Koronowska, *430 lat wenerologii polskiej*, „Nowiny Lekarskie” 2010, nr 6, s. 490.

⁶ Zapewne chodziło o Friedricha Wilhelma von Lengefelda.

⁷ Miastem garnizonowym od 1 XII 1773 r. stał się właśnie Lidzbark Warmiński. Z jego okolic werbowano kantonistów. Zasilali oni różnego typu jednostki pruskie. W latach 1772–1785 wcielano ich do pułku fizylierów von Lengefelda;

się na jego troskę o odpowiednie warunki zdrowotne i higienę wśród żołnierzy⁸. Jak się potem okazało, dotkniętych wspomnianą chorobą było wiele rodzin, zamieszkujących różne miejscowości. Von Lengefeld określił ją jako „zło, które jest szkodliwe dla ludzkości i ludności”⁹. Fryderyk niezwłocznie zaapelował o czujność. W piśmie do kamery wschodniopruskiej zażądał wypłenicia choroby. Urząd ten miał wdrożyć najbardziej restrykcyjne zarządzenia. Nakazał ponadto wysłanie na te obszary doświadczonych lekarzy. Gdyby nie można było znaleźć odpowiedniej ich liczby, należało posłużyć się posiłkami z Berlina. W stolicy bowiem pracowali medycy, którzy posiadali doświadczenie w leczeniu tego rodzaju chorób. Kamera miała ponadto przedsięwziąć wszelkie środki, żeby ta „trucizna” (Gift) nie przetrwała w żadnym miejscu, co miało uchronić od remisji objawów wenerycznych¹⁰.

Działania kamery wschodniopruskiej były następstwem rozporządzeń królewskich. Przede wszystkim poleciła ona, żeby lekarz powiatowy wraz z kilkoma wprawnyimi medykami, objeżdżając podległy im obszar, odszukali osoby zakażone chorobą weneryczną. Oczekiwano od lekarzy, że zapewnią chorym należyte leczenie. W tym celu władze państwowe nosiły się z zamiarem utworzenia specjalnych lazaretów. Powszechnie konstатовano, że choroby weneryczne zaczęły się rozprzestrzeniać na obszarach graniczących z Polską podczas wojny siedmioletniej. W celu ich wyeliminowania, zorganizowano już wcześniej lazarety w Nidzicy, Szczytnie i Wielbarku, w których zapewniono chorym nieodpłatną kurację. W 1784 r. udało się rzekomo przywrócić do zdrowia aż 87 osób dotkniętych chorobą weneryczną. Tym samym znacząco stłumiono zarazę. Narzekano jednak, że sąsiedztwo Polski, w której panowała się ta choroba, utrudnia jej całkowite wykorzenienie. Ludność mieszkająca po obu stronach granicy dość często komunikowała się między sobą. Z tego względu za najskuteczniejszy środek zwalczania choroby uważano wyszukiwanie osób nią zarażonych, a następnie implementację odpowiedniej terapii¹¹.

Nieznajomość etiologii chorób wenerycznych, skutkowała mylnymi sądami na temat ich genezy i rozwoju. Z tego powodu członkowie kamery wschodniopruskiej konstатовali, że pełne wykorzenienie choroby było niemożliwe, ponieważ wyleczone osoby, z powodu biedy, nakładają swoje stare, a zatem skażone ubrania, a także korzystały z dotychczasowych łóżek, co w konsekwencji generowało remisję schorzeń¹². Król pruski 2 maja 1785 r. napominał jednak kamerę, żeby wszelkimi sposobami powstrzymała wzrost

zob. S. Skowronek, *Lidzbark w okresie wojen napoleońskich*, w: *Historia Lidzbarka Warmińskiego*, t. I, red. K. Mikulski i E. Borodij, Lidzbark Warmiński 2008, s. 422; C. Jany, *Geschichte der Königlich Preussischen Armee*, Bd. III, Berlin 1929, s. 143.

⁸ Zob. zwłaszcza G.M. Mamlock, *Einleitung*, w: *Friedrichs des Grossen Korrespondenz mit Ärzten*, hrsg. G.L. Mamlock, Stuttgart 1907, s. 21–22.

⁹ GStA PK, II. HA, Abt. 7, II Nr. 1802, *Lengefeld do Fryderyka II*, 6 IV 1785, (odpis), k. 2.

¹⁰ GStA PK, II. HA, Abt. 7, II Nr. 1802, *Fryderyk II do kamery wschodniopruskiej*, 7 IV 1785, (odpis), k. 2.

¹¹ *Ibidem*, *Kamera wschodniopruska do Fryderyka II*, 21 IV 1785, (odpis), k. 2v.

¹² *Ibidem*.

liczby zakażeń i rozprzestrzenianie się choroby. Jeśli ktoś zostanie wyleczony z choroby, niechybnie pozostanie od niej wolny w przyszłości, uważał monarcha¹³.

Z pisma kamery wschodniopruskiej adresowanego do Fryderyka, datowanego na 5 września 1785 r., wynika, że przy pomocy lekarza powiatowego Watzela osoby zarażone chorobą weneryczną, które mieszkały w miejscowościach podlegających magistratowi olsztyńskiemu, zostały przyjęte do lazaretu w celu przeprowadzenia badań¹⁴. Prezydent kamery wschodniopruskiej w sprawozdaniu zredagowanym prawdopodobnie rok później odnotował, że pomimo wysiłków nie udało się wykorzenić opisywanych chorób z Warmii i mazurskich obszarów przygranicznych. W 1783/1784 r. leczeniu poddano 146 osób (co kosztowało 1244 talary i 16 groszy), natomiast w 1784/1785 r. – 124 (1782 talary i 23 grosze). Zwrócił także uwagę, że kurację porzucały najczęściej osoby ze wsi, przyczyniając się do rozprzestrzeniania się choroby. Żeby temu zapobiec, prezydent postulował erygowanie kilku lazaretów dla zakażonych chorobą weneryczną. Zapewne chodziło o ich umiejscowienie na Warmii. Koszt ich utworzenia szacował na 2–3 tys. talarów¹⁵.

GENEZA ERYGOWANIA CENTRALNEGO OŚRODKA DLA OSÓB DOTKNIĘTYCH CHOROBA WENERYCZNĄ NA WARMII

We wrześniu 1786 r. kamera wschodniopruska zaproponowała utworzenie centralnego ośrodka na Warmii, w którym leczono by choroby weneryczne. Uważano, że na ten cel nadaje się więzienie funkcjonujące w Reszlu, zlokalizowane w tamtejszym zamku. Idea erygowania jednego zakładu zrodziła się wskutek rachuby kosztów, które wzrosłyby w przypadku konieczności utrzymywania wielu lazaretów. Jeśli chodzi o reszelski zamek, na rzecz osób chorych zamierzano przeznaczyć jego górną kondygnację. Koszty adaptacji obiektu opiewały na 637 talarów 85 groszy i 6 fenigów¹⁶. Pół roku później kamera wycofała się jednak ze swoich planów. Lekarz powiatowy Watzel wskazywał bowiem, że nieuniknione powiązanie więzienia z lazaretem przyniesie negatywne skutki. Z jednej strony więźniowie stanęliby przed niebezpieczeństwem zakażenia, zaś z drugiej usytuowanie lazaretu w wyższej kondygnacji generowało by szereg niedogodności związanych przede wszystkim z wnoszeniem i znoszeniem wody do kąpeli. Poza tym leczenie pacjentów w więzieniu niechybnie nie sprzyjałoby ich kuracji. Kamera proponowała zatem umieszczenie lazaretu w Lidzbarku Warmińskim. Tłumaczyła, że miasto to znajduje się niemal w centrum Warmii. Dotarcie do niego nie nastęrczało zatem większych problemów. Poza tym mieszkał w nim

¹³ GStA PK, II. HA, Abt. 7, II Nr. 1802, *Fryderyk II do kamery wschodniopruskiej*, 2 V 1785, (odpis), k. 4.

¹⁴ Ibidem, *Kamera wschodniopruska do Fryderyka II*, 5 IX 1785, k. 5.

¹⁵ Ibidem, *Extract aus dem Bericht des Kammer Praesidenten*, k. 8.

¹⁶ Ibidem, *Kamera wschodniopruska do Fryderyka Wilhelma II*, 14 IX 1786, k. 11.

lekarz powiatowy. Podjęto nawet rozmowy z obywatelem reszelskim Behlauem, posiadającym do odstąpienia nieruchomości w Lidzbarku Warmińskim, usytuowaną na gruntach należących do tamtejszego zamku¹⁷. Fryderyk Wilhelm II zgodził się na takie rozwiązanie¹⁸.

Wspomniana nieruchomość składała się z domu i niewielkiego ogrodu. Budynek ten miał być zaadoptowany na ośrodek, w którym jednocześnie leczyloby się 40 chorych¹⁹. Ostatecznie erygowano go w 1787 r.²⁰ Za dom Belaua zapłacono 400 talarów. Remonty i adaptacja obiektu na cele lecznicze kosztowały 102 talary i 39 groszy, zaś pozyskanie niezbędnego wyposażenia – 91 talarów 9 groszy i 9 fenigów²¹. Leczone w nim częściowo nieodpłatnie, jeśli chorzy z powodu biedy nie mogli pokryć należności, bądź odpłatnie w przypadku osób z lepszym statusem materialnym²². Niestety, w 1792 r. lazaret się zawalił. Koszty jego odbudowy wyniosły 448 talarów i 27 groszy. W 1794 r. wykonano 40 łóżek, za co zapłacono 32 talary. Z kolei w 1797 r. pozyskano przedmioty niezbędne do jego funkcjonowania za 3 talary i 64 grosze²³. W roku rozliczeniowym 1797/1798 wydano na nie 26 talarów i 30 groszy²⁴.

DZIAŁALNOŚĆ LIDZBARSKIEGO LAZARETU WENERYCZNEGO

Fryderyk Wilhelm II zobowiązał urzędników domenalnych oraz sołtysów do zgłaszania przypadków choroby wenerycznej. Osoby chore bądź z podejrzeniem choroby podlegały badaniu przez powiatowego lekarza. Miał on określić stan i stopień choroby oraz przewidziany czas kuracji²⁵. Był on także zobligowany do prowadzenia ewidencji w lazarecie, w której odnotowywano najważniejsze informacje o pacjencie, chorobę, rodzaj leczenia i jego finansowanie²⁶.

W rozporządzeniu królewskim opublikowanym 8 lutego 1793 r. określono stawki leczenia pacjentów z chorobą weneryczną. Jeżeli kuracja nie trwała ponad sześć tygodni, koszty miały być nie większe niż pięć talarów w przypadku osoby dorosłej oraz dwa talary i czterdzieści pięć groszy w przypadku dziecka poniżej 12 lat. Jeżeli wystąpiłyby powikłania i kuracja musiałaby się przedłużyć, na każdy tydzień przeznaczano 60 groszy na osobę dorosłą i połowę tej kwoty na dziecko. Jeśli chodzi o dzienną stawkę pobytu chorego w niepublicznym lazarecie, władze państwowe

¹⁷ Ibidem, *Kamera wschodniopruska do Fryderyka Wilhelma II*, 29 III 1787, k. 13–13v.

¹⁸ Ibidem, *Fryderyk Wilhelm II do kamery wschodniopruskiej*, 19 IV 1787, k. 14.

¹⁹ Ibidem, *Kamera wschodniopruska do Fryderyka Wilhelma II*, 27 IV 1787, k. 15–15v.

²⁰ Ibidem, *Kamera wschodniopruska do Fryderyka Wilhelma III*, 28 II 1799, k. 31.

²¹ Ibidem, załącznik A, k. 34.

²² Ibidem, *Kamera wschodniopruska do Fryderyka Wilhelma III*, 28 II 1799, k. 31.

²³ Ibidem, załącznik A, k. 34.

²⁴ Ibidem, załącznik A, k. 34v.

²⁵ Ibidem, *Rozporządzenie Fryderyka Wilhelma II z 8 II 1793*, k. 51.

²⁶ Ibidem, k. 52.

przekazywały cztery grosze na wyżywienie, dwa grosze na opał, trzy grosze za zajmowane miejsce i pielęgnację oraz półtora grosza na pranie rzeczy, a także składowanie słomy. W sumie dzienny pobyt pacjenta opiewał na 10½ grosza. W publicznych szpitalach kwotę tę pomniejszono o wartość opału i zajmowanego w nich miejsca²⁷.

Urzędową wizytację lidzbarskiego lazaretu przeprowadzono 17 lipca 1798 r. Uczestniczyli w niej przedstawiciel kamery wschodniopruskiej radca Wissmann, lekarz powiatowy Schleussner, a także urzędnik domenalny Kraus i urzędnik Schoerni. Okazało się, że był to drewniany budynek znajdujący się na przedmieściach Lidzbarka Warmińskiego, w tzw. Starym Folwarku²⁸. Stan lazaretu określano jako dobry. Odnotowano wówczas, że dopiero przed kilkoma laty został całkowicie przebudowany, co prawdopodobnie oznaczało adaptację dotychczasowego obiektu do nowej funkcji. W czasie opisywanej inspekcji stwierdzono, że wymaga on niewielkich prac naprawczych. Nie dysponowano jednak żadnym funduszem na jego utrzymanie. Informowano, że uszkodzeniu uległ jego dach. Wadliwe były także drzwi zarówno zewnętrzne do budynku, jak i wewnętrzne do poszczególnych pomieszczeń. Brakowało ponadto drzwi na poddasze, wskutek czego zimą szybko uchodziło ciepło z wnętrza tego obiektu. Zwracano uwagę, że nie zaopatrzono od zewnętrznej strony pieców w drzwiczki. Z tego względu nie można było w nich palić we właściwy sposób, oszczędzając drewno. Z kolei lekarz Schleussner wskazał na brak urządzeń sanitarnych, którymi w tamtych czasach dysponowały szpitale. Całkowicie słabowici pacjenci wypróżniali się wewnątrz budynku, co powodowało, że powietrze w pomieszczeniach stawało się nieznośne. Postulowano zatem budowę specjalnego ustępu z bezpośrednim wejściem od opisywanego obiektu²⁹.

W lazarecie znajdowały się cztery przestronne i jasne pomieszczenia, z których trzy przeznaczono dla chorych, zaś ostatnie – dla pielęgniarza. Wskazywano przy tym, że latem nadawało się do użytku także pomieszczenie pod dachem. Za budynkiem znajdował się ogród, który dla połowicznie wyleczonych pacjentów służył jako miejsce spacerów, czy też suszenia ubrań. Zwracano jednak uwagę, że wyodrębnioną z tego ogrodu działkę o wielkości 37 prętów chełmińskich przekazano dziedzicznie intendentowi Tiedemu. Płacił on za nią 30 groszy rocznie. Nie była ona jednak przez niego nawet ogrodzona. Dzierżawił ją pielęgniarz, za opłatą wynoszącą talara rocznie. Gdyby jednak miało dojść do rzeczywistego scedowania działki na Tiedego, musiałby się zobowiązać do wytyczenia przez nią przejścia do miejsca poboru wody, a więc do niżej płynącej Łyny i do stawu zamkowego³⁰.

²⁷ Ibidem, k. 51–51v.

²⁸ Stary Folwark został wchłonięty przez miasto po 1810 r.; zob. J. Salm, E. Borodij, *Rozwój przestrzenny miasta w XIX i XX wieku*, w: *Historia Lidzbarka Warmińskiego...*, s. 364–365.

²⁹ GStA PK, II. HA, Abt. 7, II Nr. 1802, *Actum Heilsberg*, d. 17 Juli 1798, k. 24.

³⁰ Ibidem, k. 24–24v.

Wyposażenie lazaretu pozostawiało wiele do życzenia. Niezbędne utensylia, jak zapisano w sprawozdaniu, nabył chirurg Müller. Narzekano jednak, że ich ilość jest niewystarczająca. Spis niezbędnych rzeczy do jego funkcjonowania przygotowali wcześniej lekarz Schleussner wraz z krajowym mistrzem budowlanym Masuhrem. Wissmann zwracał jednak uwagę, żeby łóżka zostały usłane słomą. Konieczne wydawało się także wykonanie dodatkowych sztuk, które będą przechowywane w magazynie. Słoma do nich miała znajdować się w workach³¹.

Lekarz Schleussner konstatował, że większość osób przebywających w lazarecie była na tyle uboga, że niemal nie posiadała ubrań. Żeby jednak umożliwić chorym powrót do zdrowia, należało im je zagwarantować. W związku z tym wspomniany lekarz postulował o 10 sztuk ubrań zarówno dla kobiet, jak i dla mężczyzn. Miały one zostać zakupione w najniższej cenie³². Jeśli chodzi o pozostałe utensylia, którymi dysponował lazaret, składały się one z rzeczy niezbędnych do materialnego funkcjonowania tej instytucji, czy też koniecznych przy aprowizacji pacjentów. Zamierzano także nabyć 14 wełnianych koców i cztery nowe posłania, tak żeby zapewnić komplet dla 40 chorych³³.

Kontrolę nad lazaretem początkowo sprawował cytowany powyżej lekarz powiatowy Schleussner, a podczas jego nieobecności – chirurg miejski Müller. Wydawało się konieczne nominowanie na stałe lekarza w lazarecie. Swoją akces zgłosił wspomniany Müller. Kandydaturę tę poparł lekarz powiatowy. Prawdopodobnie funkcja ta miała obejmować także zakres działalności chirurga powiatowego. Ponieważ żaden chirurg nie był dotychczas ustanowiony na cały powiat, wspomniana kandydatura mogła zyskać państwową aprobatę. Jego pensja miała wynosić 50 talarów³⁴. Pielęgniarski otrzymywał za swoją pracę niewielkie uposażenie, które nie pozwalało na godziwe utrzymanie. Obawiano się zatem jego rezygnacji z pracy, co groziło zaniechaniem nieprzerwanego leczenia pacjentów. W zaplanowanym budżecie przewidziano na jego rzecz 18 talarów. Obowiązki te pełnił w 1798 r. inwalida (prawdopodobnie chodziło o weterana wojennego) Würfel. W przyszłości zamierzano nadal powierzać tę funkcję inwalidom³⁵.

W planowanym budżecie dotyczącym funkcjonowania lazaretu nie ujęto składki na kasę towarzystwa przeciwpożarowego (Feuer-Societaets-Casse). Urzędnik domenalny, uczestniczący w inspekcji obiektu, oświadczył, że sam uiszczał należności z tego tytułu, nie pobierając żadnej rekompensaty. Wspomniany budynek był ubezpieczony w towarzystwie na kwotę 200 talarów. Postulowano także, żeby w budżecie

³¹ Ibidem, k. 24v.

³² Ibidem, k. 25.

³³ Ibidem, k. 25.

³⁴ Ibidem, k. 25v.

³⁵ Ibidem, k. 25.

ująć wydatki na prace remontowe lazaretu. Ponieważ wzniesiono go całkowicie z drewna, jego dalsze utrzymanie gwarantowały „stałe i troskliwie przeprowadzane” prace naprawcze³⁶. Jeżeli chodzi o drewno na opał lazaretu, pieniądze na ten cel pozyskiwano poprzez zbiórkę w urzędach powiatu, a dostarczał je nadleśniczy Wiechert. Za sam spływ rzeką tego towaru płacono prawdopodobnie 4 fenigi za achtel. Było ono jednak niskiej jakości. Wydatki na ten cel miały również pojawić się w budżecie. Należało jednak pamiętać, że opał zamierzano wykorzystać do ogrzewania trzech sal przeznaczonych dla chorych i pomieszczenia użytkowanego przez pielęgniarza³⁷.

FINANSOWANIE LIDZBARKIEGO OŚRODKA DLA OSÓB DOTKNIĘTYCH CHOROBA WENERYCZNĄ

W czasie wizytacji lidzbarskiego lazaretu w lipcu 1798 r. zgłoszono postulat podwyższenia kosztów utrzymania pacjenta z 4 do 6 groszy dziennie. Lekarz Schleussner zwrócił uwagę, że w Lidzbarku Warmińskim i okolicach niemożliwe wydawało się dzienne utrzymanie człowieka za 4 grosze. Podczas ustalania tej kwoty uwzględniono wyłącznie osoby chore. Warto jednak podkreślić, że ośrodek ten służył przede wszystkim jako miejsce kuracji, gdzie leczono aż do ostatecznego odzyskania zdrowia. Chorzy przebywający w tej instytucji przeważnie nie odczuwali braku apetytu. Biorąc pod uwagę te okoliczności, a także konieczność wspomagania kuracji, należało częściej serwować pożywne posiłki³⁸.

Fryderyk Wilhelm III zażądał wyjaśnień odnośnie do planów nabycia dodatkowych utensyliów do lazaretu, czy też ustanowienia funduszu na rzecz jego utrzymania. Odrzucił równocześnie prośbę o zatrudnienie lekarza w lazarecie³⁹. Kamera wschodniopruska konstatowała, że zakup budynku na lazaret oraz jego utrzymanie, wraz z niezbędnym wyposażeniem kosztowały do 1798 r. 1107 talarów 19 groszy i 9 fenigów. Sumę tę pokryto zarówno z funduszu *mons pietatis*, jak i kasy budowlanej oraz kasy domenalnej przeznaczonej na leczenie ubogich. Ten ostatni fundusz niemal nigdy nie dysponował wystarczającą ilością pieniędzy, żeby pokryć wydatki. Z kolei kasa budowlana nie była w stanie opłacić wszystkich koniecznych inwestycji domenalnych. Z obu tych źródeł nie należało się spodziewać wystarczającej zapomogi jeśli chodzi o remont lazaretu i pozyskanie nowego wyposażenia⁴⁰. Potrzeby z kolei określano jako znaczne. Wystarczy wspomnieć, że nowe przedmioty niezbędne do działalności lazaretu miały kosztować ponad 270 talarów. Żeby zapewnić jego

³⁶ Ibidem, k. 25v.

³⁷ Ibidem, k. 25v-26.

³⁸ Ibidem, k. 26.

³⁹ Ibidem, *Fryderyk Wilhelm III do kamery wschodniopruskiej*, 3 X 1798, k. 29.

⁴⁰ Ibidem, *Kamera wschodniopruska do Fryderyka Wilhelma III*, 28 II 1799, k. 31v.

funkcjonowanie, kamera wschodniopruska zamierzała niewielkimi zobowiązaniami finansowymi opodatkować gospodarzy z obszaru warmińskich domen (Tabela 1). Planowała ponadto tego rodzaju podatkiem obciążyć każdą warmińską wieś. W zamian każdy gospodarz, czy też ojciec rodziny, podlegałby profesjonalnej opiece w razie choroby. Podatek ten miał opiewać na trzy grosze od każdego łana chełmińskiego na obszarze warmińskich domen⁴¹.

Warto nadmienić, że gospodarze, którzy do 1799 r. na ogrzewanie lazaretu nie dostarczali drewna, płacili dziewięć fenigów za każdy łan pola. Dzięki tym zobowiązaniom uiszczano opłatę za transport drewna. Jeśli zostałyby wprowadzony wspomniany podatek o wartości trzech groszy, zrezygnowano by z dotychczasowej opłaty pobieranej na rzecz ogrzewania. Nowe obciążenie wygenerowałoby zysk o wartości 349 talarów i 42 groszy. Fundusz ten zamierzano spożytkować nie tylko na remont lazaretu, czy też na skompletowanie jego wyposażenia, ale finansowano by z niego także zakup nowych ubrań dla osób wyleczonych z chorób wenerycznych. Stare ubrania bowiem palono. Z tego źródła byłaby opłacana również pensja pielęgniarza⁴². Poza tym nowy fundusz wykorzystano by do pokrycia kosztów przewozu drewna opałowego, które z dobromiejskich lasów nieodpłatnie przeznaczono na rzecz lidzbarskiego lazaretu. Pozwoliłby on także na uiszczenie kosztów utrzymania pacjentów⁴³.

Z tabeli 1 wynika, że największe dochody byłyby czerpane od gospodarzy przyporządkowanych urzędowi domenalnemu w Pieniężnie (60 talarów i 51 groszy), zaś najmniejsze – od gospodarzy zamieszkujących Frombork i okolice – jedynie 11 talarów i 6 groszy. W Pieniężnie i okolicach uprawiano także najwięcej łanów domenalnych, bo aż 1817, zaś najmniej we Fromborku – jedynie 332.

Kamera wschodniopruska sugerowała władcy pruskiemu, że lidzbarski lazaret przeznaczony dla 40 osób, nie tylko mógł leczyć wszystkie osoby chore na choroby weneryczne z obszaru historycznej Warmii, ale także, jeśli jego pomieszczenia by na to pozwoliły, inne niebezpieczne choroby. Z nowego funduszu opłacano by ponadto częstsze wizyty lekarza powiatowego w warmińskich wioskach w celu całkowitego wyeliminowania chorób przenoszonych drogą płciową⁴⁴. Warto nadmienić, że pielęgniarz otrzymywał dziennie za jednego pacjenta jednego grosza za pielęgnację i dziewięć fenigów za pranie brudnych rzeczy. W 1798 r. jego pensja wyniosła 33 talarzy. Gwarantowano mu także nieodpłatne korzystanie z pomieszczenia w lazarecie oraz ogrzewanie. Uposażenie pielęgniarza wydawało się jednak dość niskie, dlatego postulowano o dodatek dla niego w wysokości 18 talarów rocznie⁴⁵.

⁴¹ Ibidem, k. 32.

⁴² Ibidem, k. 32v.

⁴³ Ibidem, k. 32v-33.

⁴⁴ Ibidem, k. 33.

⁴⁵ Ibidem, k. 33v.

Tabela 1. Propozycja opodatkowania warmińskich gospodarzy od posiadanych łąnów ziemi uprawnej

Lp.	Urząd domenalny	Liczba łąnów chełmińskich uprawianych przez warmińskich gospodarzy	Wysokość podatku (liczba łąnów chełmińskich × 3 grosze)
1	Olsztyn	1791	59 talarów i 63 grosze
2	Braniewo	350	11 talarów i 60 groszy
3	Frombork	332	11 talarów i 6 groszy
4	Dobre Miasto	1226	40 talarów i 78 groszy
5	Lidzbark Warmiński	1776	59 talarów i 18 groszy
6	Pieniężno	1817	60 talarów i 51 groszy
7	Reszel	949	31 talarów i 57 groszy
8	Jeziorany	960	32 talary
9	Barczewo	583	19 talarów i 39 groszy
10	Orneta	700	23 talary i 30 groszy
Suma:		10 484	349 talarów i 42 grosze

Źródło: GStA PK, II. HA, Abt. 7, II Nr. 1802, *Berechnung wieviel der Beitrag a 3 gr preuß.: von jeder bäuerlichen Hube in den ermländischen Domainen-Aemtern behufs des Heilsbergschen Provinzial-Lazarets ausmachen würde*, k. 35.

Propozycję nowego podatku zgłoszoną przez kamerę wschodniopruską Fryderyk Wilhelm III uznał za możliwą do zaakceptowania tylko wtedy, gdy gospodarze wiejscy będą gotowi dobrowolnie wnieść zaproponowany wkład finansowy. Urzędnicy przeprowadzili zatem akcję ich uświadamiania, wyjaśniając korzyści płynące z narzuconych należności. Gospodarze z czterech domen warmińskich, a mianowicie z jeziorańskiej, lidzbarskiej, olsztyńskiej i orneckiej zaaprobowali propozycje kamery, zaś z domeny barczewskiej, braniewskiej, dobromiejskiej, fromborskiej, pieniądzeńskiej oraz reszelskiej negatywnie ustosunkowali się do zaprezentowanych planów⁴⁶. Kamera ubolewała, że z powodu braku finansowania lazaret lidzbarski nie będzie w stanie służyć dobroczynnym celom. Istniało niebezpieczeństwo, że zabraknie pieniędzy na jego dalsze działanie⁴⁷.

Zużyte, wybrakowane przedmioty, niezbędne do funkcjonowania lazaretu, nie mogły być zastąpione nowymi z powodu braku funduszy. Uważano wówczas, że ubrania i puchową pościel po osobach chorych, zarówno na weneryczne, jak też inne choroby zakaźne, należy spalić. Oczywiście w ich miejsce starano się pozyskać

⁴⁶ Ibidem, *Kamera wschodniopruska do Fryderyka Wilhelma III*, 23 II 1801, k. 38v-39.

⁴⁷ Ibidem, k. 39v-40.

nowe. Do czyszczenia sal przeznaczonych dla chorych używano miotły, szufelki i piasku, do ich zmywania – winnego octu. Przy praniu rzeczy stosowano mydło. Niezbędna wydawała się także oliwa do oświetlania pomieszczeń. Corocznie czyszczono komin, przeprowadzano remont budynku oraz opłacano składki do kasy towarzystwa przeciwpożarowego. Kamera informowała pruskiego władcę, że bez funduszu erygowanego na rzecz lazaretu, jego dalsze funkcjonowanie stanie pod znakiem zapytania⁴⁸.

Ostatecznie 30 marca 1801 r. Fryderyk Wilhelm III zgodził się, żeby podatek w wysokości 3 groszy za łan pola pobierać od gospodarzy z domen jeziorańskiej, lidzbarskiej, olsztyńskiej i orneckiej. Kamera wschodniopruska konstatowała przy tym, że również w pozostałych warmińskich domenach radcy departamentów prezentowali gospodarzom korzyści płynące z funkcjonowania lazaretu, nakłaniając ich do dodatkowego opodatkowania. I tak 12 października 1803 r. odnotowano, że wskutek interwencji urzędników, z domeny barczewskiej aprobatę dotyczącą nowych należności finansowych wyrazili gospodarze z następujących wsi: Barczewko, Bartoły Małe, Bartoły Wielkie, Gady, Jedzbark, Kaplityny, Kierzliny, Koronowo, Leginy, Leszno, Mokiny, Nerwik i Próle. Odrzucili ją jednak chłopci z Derca, Kromerowa, Lamkowa, Marcinkowa, Starych Włók i Tuławek⁴⁹. O pozytywnej decyzji gospodarzy z domeny dobromiejskiej informowano 9 października 1803 r. Przystali na nią chłopci ze Starego Dworu i Worławek. Niestety, propozycję nowego podatku na lazaret lidzbarski odrzucili gospodarze przyporządkowani urzędowi w Braniewie, Fromborku, Pieniężnie i Reszlu⁵⁰. W konsekwencji Fryderyk Wilhelm III wyraził aprobatę, żeby wyższy podatek nałożyć na zdeklarowanych gospodarzy od 1 czerwca 1804 r.⁵¹

W połowie listopada 1804 r. kamera wschodniopruska informowała o konieczności budowy ustępu przy lidzbarskim lazarecie. Miał on kosztować 49 talarów 46 groszy i 9 fenigów. Kosztorys i zapewne plany budowlane opracował krajowy mistrz budowlany Blankenhorn⁵². Akceptacja władcy pruskiego przełożyła się niewątpliwie na realizację tych planów⁵³.

Na żądanie władz w Berlinie, 1 lutego 1806 r. kamera wschodniopruska opracowała projekt budżetu lazaretu lidzbarskiego na lata 1806–1809. Jego wpływy, odnotowane w tabeli 2, opierały się na podatku, którym obciążono warmińskich gospodarzy.

⁴⁸ Ibidem, k. 40v.

⁴⁹ Ibidem, *Kamera wschodniopruska do Fryderyka Wilhelma III*, 6 IV 1804, k. 53.

⁵⁰ Ibidem, k. 53v.

⁵¹ Ibidem, *Fryderyk Wilhelm III do kamery wschodniopruskiej*, 25 V 1804, k. 54–54v.

⁵² Ibidem, *Kamera wschodniopruska do Fryderyka Wilhelma III*, 16 XI 1804, k. 59.

⁵³ Ibidem, *Fryderyk Wilhelm III do kamery wschodniopruskiej*, 28 XII 1804, k. 60.

Tabela 2. Przewidywane przychody lazaretu lidzbarskiego w oparciu o podatki od warmińskich gospodarzy na lata 1806–1809

Lp.	Urząd domenalny	Kwota przychodu
1	Olsztyn	65 talarów 74 grosze i 15 fenigów
2	Lidzbark Warmiński	56 talarów 16 groszy i 13½ fenigów
3	Jeziorany	35 talarów 72 grosze i 10 fenigów
4	Orneta	24 talary i 6 groszy
5	Dobre Miasto	9 talarów 30 groszy i 4 fenigi
6	Barczewo	15 talarów i 5 groszy
7	Braniewo	1 talar 88 groszy i 13 fenigów
8	Frombork	1 talar i 77 groszy
9	Pieniężno	10 talarów 32 grosze i 4½ fenigi
10	Reszel	6 talarów 1 grosz i 11 ³ / ₁₀ fenigów
	Suma:	226 talarów 44 grosze i 17 fenigów

Źródło: GStA PK, II. HA, Abt. 7, II Nr. 1802, *Etat für das Kreis-Land Lazareth zu Heilsberg pro 1806/1809*, k. 72v.

Największe przychody zamierzano pozyskać dzięki gospodarzom ziemskim skupionym przy olsztyńskim urzędzie domenalnym (65 talarów 74 grosze i 15 fenigów), zaś najmniejsze – od zamieszkujących Frombork i okolice (jedynie 1 talar i 77 groszy). Jeśli chodzi o wydatki, w 1806 r. informowano, że lekarz powiatowy Schleussner za nadzór nad lazaretem otrzymywał 25 talarów rocznie, powiatowy chirurg Müller za wizyty u pacjentów, a także nadzór nad ich wyżywieniem oraz myciem – 50 talarów, pielęgniarz Schiemann – 12 talarów, urzędnik domenalny Kraus za gospodarczy nadzór nad lazaretem, prowadzenie jego kasy i rachunków oraz materiały do pisania – 10 talarów oraz kominiarz – 24 grosze. Na materiały budowlane przeznaczano 13 talarów 70 groszy i 16 fenigów, na utrzymanie wyposażenia – 2 talary i 87 groszy, na oliwę, światło i ocet – 12 talarów 85 groszy i 11 fenigów, na drewno opałowe – 53 talary i 89 groszy oraz na towarzystwo przeciwpożarowe – 60 groszy. W sumie wydatki lazaretu wynosiły 181 talarów 56 groszy i 9 fenigów⁵⁴. Fryderyk Wilhelm III zaaprobował ostatecznie nowe stawki wynagrodzenia dla osób pracujących na rzecz lazaretu⁵⁵.

We wrześniu tegoż roku odnotowano, że wśród żołnierzy należących do stacjonującego w Lidzbarku Warmińskim batalionu fizylierów szerzył się świerzb.

⁵⁴ Ibidem, *Etat für das Kreis-Land Lazareth zu Heilsberg pro 1806/1809*, k. 73.

⁵⁵ Ibidem, *Fryderyk Wilhelm III do Schröttera*, 1 IV 1806.

Zadecydowano wówczas o zwiększeniu powierzchni lazaretu oraz pozyskaniu niezbędnego sprzętu. Inwestycja ta miała kosztować 234 talary i 48 groszy. Fundusz przeznaczony na lazaret opiewał wówczas na 1561 talarów 13 groszy i $3\frac{3}{8}$ fenigi⁵⁶.

ZAKOŃCZENIE

Kres funkcjonowania lazaretu wenerycznego położyła zapewne zawierucha wojenna z 1807 r. Tego roku bowiem rozegrała się w okolicach Lidzbarka Warmińskiego nierozstrzygnięta bitwa francusko-rosyjska⁵⁷. Można przypuszczać, że warmiński ośrodek leczenia chorób wenerycznych stał się wówczas lazaretem wojennym, bądź uległ zniszczeniu w trakcie kampanii wojskowej⁵⁸. Mógł on także nie przetrwać faktycznego upadku państwa pruskiego, a co za tym idzie destabilizacji w funkcjonowaniu systemu podatkowego, który gwarantował jego egzystencję. Zresztą reformy Stein-Hardenberga (1807–1815) nie tylko podważyły dotychczasowe filary ekonomiczne państwa, ale również wprowadziły nowe zasady prawne dotyczące samorządów miejskich, którym mogły podlegać przytułki i lazarety⁵⁹. Zapewne zabrakło później woli reaktywacji lidzbarskiego lazaretu. Wojny napoleońskie, których areną stała się historyczna Warmia, zubożyły ludność oraz wygenerowały dodatkowe zobowiązania finansowe, które przeznaczano na inne, pilne potrzeby. Władysław Zajewski konstatawał, że liczne wsie i drobne miasta głodowały ograbione przez Francuzów, bądź przez Prusaków⁶⁰. Z kolei pogorszenie warunków bytowych niechybnie wzmogło podatność na choroby. Z tego powodu lidzbarski lazaret niewątpliwie zapadł w pamięci lokalnej społeczności. Był bowiem nie tylko ośrodkiem, gdzie podejmowano opiekę nad osobami dotkniętymi schorzeniami wenerycznymi, ale także instytucją utrzymaną dzięki opodatkowaniu warmińskiej ludności wiejskiej, co zapewne w oczach decydentów miało kształtować jej współodpowiedzialność za troskę o zdrowie publiczne.

⁵⁶ Ibidem, *Kamera wschodniopruska do Fryderyka Wilhelma III*, 3 IX 1806, k. 85.

⁵⁷ Z. Kudrzycki, *Pod skrzydłami czarnych orłów (1772–1918)*, w: *Historia Lidzbarka Warmińskiego...*, s. 390.

⁵⁸ O zniszczeniach dokonanych wówczas w Lidzbarku Warmińskim i jego przedmieściach zob. A. Peter, op. cit., s. 14.

⁵⁹ Zob. S. Salmonowicz, *Prus pierwszy wiek XIX (1806–1871)*, „Zapiski Historyczne” 2015, t. LXXX, z. 3, s. 289.

⁶⁰ W. Zajewski, *W epoce napoleońskiej (1806–1815)*, w: *Historia Pomorza*, t. II: *Do roku 1815*, cz. 2: *Pomorze Wschodnie w latach 1657–1815*, red. G. Labuda, Poznań 1984, s. 723.

BIBLIOGRAFIA**Źródła archiwalne**

Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, II. HA, Abt. 7, II Nr. 1802.

Opracowania

Dżuma, ospa, cholera. W trzyczsetną rocznicę wielkiej epidemii w Gdańsku i na ziemiach Rzeczypospolitej w latach 1708–1711, red. Edmund Kizik, Muzeum Historyczne Miasta Gdańska, Gdańsk 2012.

Hagen K.H., *Die Pest in Preussen in den Jahren 1709 bis 1711*, w: *Beiträge zur Kunde Preussens*, Bd. IV, Königsberg 1821.

Jany C., *Geschichte der Königlich Preussischen Armee*, Bd. III, Siegmund, Berlin 1929.

Koronowska S.K., 430 lat wenerologii polskiej, „Nowiny Lekarskie” 2010, nr 6.

Kudrzycki Z., *Pod skrzydłami czarnych orłów (1772–1918)*, w: *Historia Lidzbarka Warmińskiego*, t. I, red. K. Mikulski i E. Borodij, Lidzbark Warmiński 2008.

Łukasiewicz D., *Choroba i zdrowie w Królestwie Prus w XIX wieku (1806–1871)*, „Colloquium Wydziału Nauk Humanistycznych i Społecznych” 2013, nr 2.

Mamlock G.L., *Einleitung*, w: *Friedrichs des Grossen Korrespondenz mit Ärzten*, hrsg. G.L. Mamlock, Stuttgart 1907.

Olkowski Z., *Epidemia cholery azjatyckiej w Prusach Wschodnich w latach 1831–1832*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1968, nr 4.

Peter A., *Heilsberg aus Geschichte und Sage seit seiner Gründung bis in die neueste Zeit*, Kommissionsverlag von A. Wolff, Heilsberg 1888.

Sahm W., *Geschichte der Pest in Ostpreussen*, Verlag von Duncker & Humblot, Leipzig 1905.

Salm J., Borodij E., *Rozwój przestrzenny miasta w XIX i XX wieku*, w: *Historia Lidzbarka Warmińskiego*, t. I, red. K. Mikulski i E. Borodij, Lidzbark Warmiński 2008.

Salmonowicz S., *Prus pierwszy wiek XIX (1806–1871)*, „Zapiski Historyczne” 2015, t. LXXX, z. 3.

Skowronek S., *Lidzbark w okresie wojen napoleońskich*, w: *Historia Lidzbarka Warmińskiego*, t. 1, red. K. Mikulski i E. Borodij, Lidzbark Warmiński 2008.

Zajewski W., *W epoce napoleońskiej (1806–1815)*, w: *Historia Pomorza*, t. II: *Do roku 1815, cz. 2: Pomorze Wschodnie w latach 1657–1815*, red. G. Labuda, Poznań 1984.